

DOI: 10.21005/pif.2022.50.E-02

HISTORICAL VALUE OF CULTURAL HERITAGE OF WOODEN ARCHITECTURE IN ZIELONA GÓRA

WARTOŚĆ HISTORYCZNA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO ARCHITEKTURY DREWNIANEJ W ZIELONEJ GÓRZE

Halina Rutyna

Associate prof.

Author's Orcid number: 0000-0003-3853-6014

West Pomeranian University of Technology in Szczecin, Poland
Faculty of Architecture, Department of History and Theory of Architecture

ABSTRACT

The article presents research on wooden architecture in Zielona Góra, characterizes the historical value of wooden cultural heritage, emphasises the role of the local building tradition, the categories of familiarity and originality of the architecture. It accentuates the value of the historic detail and ornamentation of the front elevations, made out half-timbered structure, and identifies the building stock of this type of architecture in the capital of the Lubusz Voivodeship. Only a few monuments are listed, which results in the slow disappearance of half-timbered houses from the landscape of Zielona Góra, as only some of them have undergone conservation and partial revitalisation.

Key words: wooden architecture, half-timbered structure, historical value, Zielona Góra.

STRESZCZENIE

Artykuł przedstawia badania architektury drewnianej w Zielonej Górze, charakteryzuje wartość historyczną drewnianego dziedzictwa kulturowego, podkreśla rolę miejscowej tradycji budowlanej, kategorie swojskości i oryginalności architektury. Akcentuje wartość zabytkowego detalu i zdobnicztwa elewacji frontowych, wykonanych w konstrukcji szachulcowej i określenie zasobów tego rodzaju architektury w stolicy województwa lubuskiego. Tylko nieliczne zabytki są objęte ochroną konserwatorską, co powoduje powolne znikanie z mapy Zielonej Góry domów szachulcowych, bo tylko niektóre z nich poddane zostały konserwacji i częściowej rewitalizacji.

Słowa kluczowe: architektura drewniana, konstrukcja ryglowa i szachulcowa, wartość historyczna, Zielona Góra.

1. INTRODUCTION

Zielona Góra had significant amount of wooden architecture, but since the postwar period up until the end of the 20th century the building stock was not well protected and managed. As a result, most of the timber frame building stock has irretrievably disappeared and another part remains in a poor state of repair to this day and has been waiting for decades for comprehensive conservation intervention. Currently, only a few monuments of wooden architecture are under strict conservation protection, and among them only a few have undergone conservation or partial revitalisation.

Cultural heritage can have different meanings. The same object may be of great value to one group of inhabitants, proud of its heritage, while to another community it may be incomprehensible and alien. This semantical duality also applies to the wooden cultural heritage in Lubusz. The political changes that took place in May 1945 transformed the German Grünberg into Polish Zielona Góra. As a result of the repatriation, the city's population, its culture, cultural, aesthetic and spatial patterns changed. Proven traditional building methods, often repetitive design and construction solutions, have an impact today on the acceptance or rejection of the historical value of cultural heritage and on conservation techniques and strategies.

Along with the growing awareness of the historical value of monuments, including those of a foreign origin, at the beginning of the 21st century there was a certain change in the perception of the historical value of architecture in general. As a result, old timber construction, especially half-timbered, is today clearly recognised and ennobled. Today timber frame construction is appreciated because of its ecological approach, which creates a positive relationship between cultural and environmental aspects.

Due to the dynamic development of private economic activities, cultural tourism and other non-cultural related forms of use of historic buildings, the use of historic housing stock, requires changes in the policy of protection of foreign legacy, and in particular changes in the approach and strengthening of new solutions of cultural heritage management. Nowadays, therefore, most of the historic buildings constructed out of wooden structure, with different functions (sacral or residential), need urgent conservatory intervention in order to preserve in good condition the relics of the original vernacular architecture. This is essential so that future generations of inhabitants of Zielona Góra can get to know and enjoy of the local variety of wooden buildings.

Purpose of research. The aim of the research was to search for historical values of wooden architecture, which was created in different periods of history in Zielona Góra, and to define its formal features. The article emphasises the value of historic detail and ornamentation of front elevations, made in timber-frame and mixed technique, as well as identifying the resources of this type of architecture in the capital of the Lubusz Voivodeship.

Research method. In order to achieve the research goals, a comparative analysis of selected examples of sacred architecture, urban residential development made in a uniform skeleton structure, mixed structure urban development and public buildings was carried out. In the article special emphasis was put on comparative statements of wooden ornamentation occurring in detached villas and multi-family buildings of mixed frontage type. In this context, the analysis of selected examples of buildings focuses on the development of the external form of wooden architecture, which emerged under the influence of locational, historical, socio-political conditions and architectural trends of the era. In addition, an analysis of the literature on the subject, an analysis of references to the theory of wooden architecture, urban planning and the urban landscape made of architecture built in a wooden frame or decorated with wood was carried out. The theoretical research was supported by case studies and analyses made in their locations (in situ) and the evaluation process in comparative sets. The studied objects were selected on the basis of the previously formulated classification of wooden architecture from the area of Zielona Góra.

Research status. Scientific literature related to wooden architecture in Zielona Góra is extremely modest. This is due to the fact that the historic architecture of the Lubusz region remained outside the area of comprehensive research. This was the result of two factors. Firstly: after World War II the region was treated as a peripheral one, characterised by a heterogeneous historical past and

a foreign cultural heritage. Secondly, for decades there was no strong scientific, academic and artistic centre in the area, which would radiate into the province.

The historic architecture of the southern part of the Lubusz Province, including the capital, was presented by Stanisław Kowalski in his 1987 publication *Zabytki Województwa Zielonogórskiego* and a year later the historical value of the region's monuments was characterised by Iwona Peryt-Gierasimczuk in her publication *Czas w architekturze uratowany*. Among the current Lubusz relics researchers there are three authors who deal with historical and conservational issues, e.g.: Iza-bela Ciesielska, Wojciech Eckert, and Barbara Bielinis-Kopeć, who since 2005 has been the Lubusian Voivodeship Historic Preservation Officer in Zielona Góra. Since the beginning of the 21st century, *Lubuskie Materiały Konserwatorskie* has been published, presenting Lubusz monuments and issues of their protection. This collective publication contains an article by Iwona Ciesielska, entitled *Architektura pierwszej połowy XX wieku w Zielonej Górze*. In addition, Wojciech Eckert made a scientific contribution, which he presented in his 2011 publication on sacral architecture titled *Kościół drewniane województwa lubuskiego. Trwałość architektury gwarancją trwałego ducha*. It should be noted that previous publications present research on sacral and residential architecture, possibly within rural and urban layouts. On the other hand, the subject of the value of residential and villa building forms discussed in the article remains a wide topic, urgently in need of scientific research.

2. TRADITIONAL HALF-TIMBERED AND TRANSOMED CONSTRUCTION TECHNIQUES

A half-timbered structure is a type of timber frame wall where the vertical support members are formed by columns and the horizontal members by transoms; at the bottom lies the sill and under the eaves lies wall plate. In addition to this, in the corner areas there are coexisting oblique components – struts and scissor beams. When joined together, the parts formed the supporting skeleton of the building, in which the individual truss fields were filled with logs, plaited from osier twigs or reed stems. This specific construction technique resulted in architecture with 'checkered' facades, a chequerboard pattern with fairly regular fields, similar to a square. The fields, filled with chaff clay, are usually plastered in white colour and rhythmised by dark columns, beams, diagonal struts, usually made of oak wood.

A half-timbered structure is often referred to by the terms: "fachwerk" or "fachówka", borrowed from the German language. The term 'Prussian wall', which is incorrectly identified with half-timbering, is also associated with this cultural milieu. In the case of half-timbering, the inter-brick spaces are filled with ceramic bricks (sometimes plastered over) rather than clay. A misinterpretation of the wall type occurs when the bricks are plastered, then from a distance it is difficult to distinguish it from the half-timbering. However, more often, especially in Pomeranian or West Pomeranian literature, the general term "half-timbered buildings", "post-and-beam buildings" or colloquially "ryglówka" is used. *The half-timbered architectural construction technique involves creating walls with a timber frame, usually oak or pine, which are filled with clay or raw (unfired) bricks or clay* (Nowakowski C. and Witek M. 2012, p. 7). Recognition by an expert the type of building material, as well as the method of its processing, makes it possible to recognize the dating of a historic building.

3. LOCATION AND HISTORICAL CONDITIONS OF THE DEVELOPMENT OF WOODEN ARCHITECTURE IN ZIELONA GÓRA

The fundamental aim of contemporary monument protection is to preserve the cultural landscape in its broadest sense. *Its inseparable element and most closely integrated with it is wooden architecture, co-creating it since the dawn of time* (Szałygin J. 2013, p. 283). This was done with an inexhaustible supply of natural building material in areas rich in forests and wilderness. Zielona Góra (literal translation means "Green mountain") is green not only by name, but it is also surrounded by forest complexes: the Zielonogórski Forest, the Lubusz Forest and the Lower Silesian Forest. In ancient times, it was important to be able to obtain building material freely and to be able to process it with simple tools, while stone was scarce in lowland areas. These conditions determined the

universality of wooden buildings, the development of forms and details of architecture and the formation of regional and supra-regional features, important for the entire European culture.

In the early Middle Ages, the log structure was dominant technique of construction. In the late Middle Ages, the transomed technique appeared, which was used in the cities of central and southern Poland (e.g. in Kraków). *In the following centuries other types of timber structures imported from the West have developed: palisade, post and beam, frame and half-timbered* (Szałygin J. 2013, p. 283). Half-timbering was particularly popular in the 18th and 19th centuries in Alpine construction, but also in the whole of Western Europe. In Poland half-timbering was widely used in rural and urban areas of the north-western lands, especially in Gdańsk and Western Pomerania.

The distinctive type of half-timbered construction found in Zielona Góra is an indivisible part of the common tradition of wooden architecture: the half-timbered architecture of Europe. The half-timbered pattern, as an element "borrowed from the West", enriched the diversity of Polish wooden construction and inspired new patterns to blend with the local tradition. For several centuries there has been a process of constant stylistic transformation in search of a new quality of wooden architecture and improved methods of timber construction.

Given the established geographical scope of the wooden heritage, it is possible to define for it cultural patterns that occur in the area of the historic and modern city. The architectural and structural solutions replicate typical concepts that existed in rural areas (Arlet J, 2004, p. 20), suburbs and within the boundaries of German, Polish cities - former settlement units within the territory of Prussia. The city lies on the international road and rail route connecting Scandinavia with the south of Europe. Zielona Góra is historically a part of Lower Silesia, lying on its northern border. That is why the main cultural ties connect it with Głogów (distance 45 km), Legnica, Świdnica and Wrocław (150 - 170 km). Particular examples of earth-filled half-timbered constructions can be found in the neighbouring areas of Lower Silesia and Greater Poland. Over the centuries, various regional building techniques have developed, typical for the areas concerned regardless of changing borders. As a Silesian town, it was part of the Legnica Regency, which was then part of the Prussian Province of Silesia. During the Prussian period a link was established with Wielkopolska (especially Koźuchów) and Kujawy (130 km), where there was a considerable stock of half-timbered buildings. The city had the weakest contacts with Warsaw and Kraków (410 km and 450 km). From 1741 Zielona Góra was part of the Kingdom of Prussia, and after 1871 of the German Empire. In the 18th and 19th centuries, Prussia became the strongest state of the Reich (Zielona Góra History, Vol. 1, 2012). It was a good time for the development of housing architecture, built quickly, cheaply, with available materials and simple tools, using construction techniques that had been proven for centuries. The spread of timber-frame construction, including half-timbering, was due to economy of construction, as log structures required considerably more wood.

According to the oldest surviving plan of Zielona Góra, dating back to 1874, developed by Donatus Büttner, the town was dominated by wooden buildings that survived for a relatively long time. From the legend on the map and the colours used, it appears that some houses were tiled and some shingled. An analysis of the plan, layout and size of the town plots shows that gable buildings were almost universally used, usually as two-storey, two- or three-axial buildings, more impressive on the market square, much more modest located on the side streets. On the plan, Büttner gives historical names of squares, some streets (e.g. leading out of the Market Square) and descriptions of buildings; plots of land, their numbers, gardens, fields, meadows, vineyards, so characteristic for a green and wine city, are also marked (Maps and plans of Zielona Góra 2010). Analysing the views included in the archival drawings depicting public spaces in Zielona Góra from the end of the 18th and 19th centuries, it can be stated that a relatively large number of buildings, especially in the suburbs, were constructed using the so-called "fachówka".

The craftsmen of the past, while adopting models from neighbouring countries and historical regions, were able to preserve local traditions. In this way, they created an individual and distinct method of shaping forms with unique characteristics, worthy of both protection and popularisation.

4. HISTORICAL VALUE IN THE DEVELOPMENT OF CONSERVATION THEORY

Jerzy Frycz, searching for an ideal of objectivity in knowledge about a monument already 100 years ago, noticed *that in the conservation of architectural monuments, what was considered valuable was always exposed*", however selected values were interpreted differently in various historical periods. And so, for example in the period of positivism "scientific interpretation" was preferred, and the monument was perceived as "a band of continuous development" (Frycz J. 1974, s. 202; Detloff P. 2006, s. 30–31, 328).

Alois Riegl (1903) first used the term historical value of a monument when he stated: *Every thing produced by human beings forms an irreplaceable and non-removable part of the developmental chain of history. Every human activity and every human creation has a historical value, which makes it a potential monument.* The researcher, who in a pioneer way formulated the foundations of the theory of historic preservation, defined the terms and criteria of valuation, stated that it is important "to respect all style epochs in monuments and preserve the signs of antiquity (Riegl A. 1903; Polish translation from z 2002, s. 27-87).

A few years later Max Dvořak (1918) recommended the *protection, conservation and preservation of monuments for their historical and artistic value* based on scientific knowledge. Thanks to this, the conservation of discipline of monument preservation slowly flourished and became an independent scientific domain (Piwocki K., 1970, p. 15; Kalinowski L. 1974, p. 17).

Concepts and Criteria of Monuments Valuation were published in Poland (Frodl W. 1968, p. 51; see: two essays edited by Ryszkiewicz A. 1968 and 1971). The authors write axiological considerations, referring to Riegl and his most complete elaboration of the principles of conservation methods from the scientific and conservation point of view. The authors write an axiological reflection, referring to Riegl and his most complete elaboration of the principles of preservation methods from the scientific and preservationist side. Tatarkiewicz's presentation of "value" as a philosophical term turned out to be crucial in the discourse; in the sense that the philosopher divided things that have any value - into intrinsic and derivative values, and intrinsic values into - "human values" (e.g. the value of thought, creativity) and "the values of things" (e.g. the value of the perceived world - structure, aesthetic value (Tatarkiewicz W. 1968, pp. 11–24). This should be kept in mind when quoting Riegl today. Subsequently, the published Introduction to Art History discusses the research methods of art history and points out the relationship between the "work of art and the monument" and the "contents" and "functions" contained therein (Brykowska ME 2013, p. 52).

In the 1990s Adam Miłobędzki, while joining the discussion on valuing architectural monuments, stressed the axiological dimension of the conservation doctrine and stated: *It is worth recalling that knowledge about architectural monuments of the past - as he put it - has always been ancillary to architectural practice* (Miłobędzki A. 1997, pp. 144–147).

According to the currently binding Polish Act on the Protection and Care of Monuments (2003) and the Executive Order of the Minister of Culture and National Heritage (2011), the basis for defining a monument is the triad of values: historical, artistic and scientific. In the contemporary view of Piotr Dobosz, a lawyer who has been involved in heritage law for years. He claims that "the historical value of a monument is a resultant of its age, which is a natural criterion depleting the historic resource". Apart from the historical, artistic and scientific value, the researcher also mentions the cultural value, which *assesses an object from the point of view of its connectivity and importance for culture, incorporating features of the previous terms, thus it seems to be the broadest concept from this group of definitions* (Szmygin B. 2011, pp. 7, 15).

Andrzej Jacek Buchanec, a contemporary theoretician of monument conservation, while appreciating the authenticity of a monument, stated that the historical value of a monument should be divided into four components: historical source value of the monument, historical emotional value, cultural historical value and historical awareness supported by identity value (Buchanec A. J. 1999, p. 19). On the other hand, Michał Tadeusz Witwicki distinguished three more complex categories of historical value: authenticity of substance, function and form; material reflection of history; value of a document of history (Witwicki M. T. 2007, p. 15).

The subject of the value of wooden architecture monuments in Zielona Góra has been presented here by distinguishing the development of local half-timbered constructions and emphasising the need to preserve this value as a European heritage asset. It should be emphasised that wooden architecture and construction - its values and slow disappearance - were noticed in Europe as early as in the 19th century, and in the 20th century inventories of urban and rural wooden buildings began to be compiled, as well as care was taken to popularise them.

In Poland, on the other hand, from the beginning of the 1950s until the end of the 20th century, it was believed that the stock of wooden architecture and construction was infinite and there would never be a lack of it in our country, so therefore there was no reason to protect it. Some of these buildings, despite being listed in the register of historical monuments, have been so modernised and transformed that they have not only lost their authentic historical value, but have completely lost their original architectural integrity. There have been more serious situations, where overly restrictive regulations have contributed to the destruction of many monuments of wooden architecture.

5. TYPOLOGY AND SPECIFICITY OF HISTORICAL TIMBER-FRAME DEVELOPMENT IN ZIELONA GÓRA

In Zielona Góra over the centuries, timber-framed buildings have been erected in homogeneous or mixed construction, where elements of the timber-framed structure are combined with masonry construction, or entirely made of masonry and decorated on the outside of the attic with a characteristic wooden ornamentation. They have an exceptional historical value in terms of originality and homeliness, which is characteristic for the Lubusz region (German: Neumark, New March - a province of the Brandenburg March), which includes areas with a varied history and cultural heritage.

The typology of wooden architecture heritage in Zielona Góra includes single examples of sacral architecture and numerous residential buildings. There are no public buildings made out of wood in this town. The city lacks a half-timbered town hall, an inn, a manor house and it is rare to see a half-timbered tavern, granaries, barns or livestock buildings on the outskirts of the city, which were built in many other Prussian towns.

The article presents a distinction of types of wooden buildings among the basic types of architecture: sacral and civil, which are the basis of shaping urban and rural (now suburban) space. space shaping. The analysis of case studies introduces the idea of wooden half-timbered architecture in order to indicate and acknowledge the structural beauty, the scale of wooden buildings and to characterise the features of local half-timbered ornamentation. These buildings represent a wider group with a similar status in the public space. This recognition is based on one hand, on the aesthetic values perceived by the inhabitants and, on the other hand, on the technical solutions and care to preserve the durability and purity of the wood used - the basic material of historic half-timbered architecture.

5.1. Religious buildings

The Chapel of the Nativity of the Blessed Virgin Mary in Winnica (Fig. 1), is now located at 17 Aliny Street in the park next to the contemporary Church of the Elevation of the Holy Cross. It was built after 1314. It is a votive offering made by the few inhabitants of Zielona Góra who survived the plague epidemic. In this area, on the southern hills, those who managed to leave the city and wait out the danger took shelter. As a token of gratitude for their survival, they soon erected a chapel on the hill using fieldstones collected from the area and chopped down local trees.

Its exceptional historical value lies in its early medieval dating from the period of the town's foundation. It is a small one-storey building erected in a stone and wood construction. It was set on a solid stone foundation and received an attic in a log structure. It has a characteristic overhang coming from the slope and extended roof ridge on the side of the western gable, built to roof the exposition of the religious image of the Madonna.

In the early medieval period, when the town was associated with the Piast dynasty princes, the Slavic cultures created wooden structures, which have been known since prehistory. They were mostly pole constructions filled with slats, various types of braids and clay, or filled with hand-formed bricks made of earth and straw. Post structures are among the oldest and are characteristic for Slavic cultures. As in other countries of Europe, in the Middle Ages different types of wooden buildings were developed: log and framed structures. In the presented chapel, when the lower part of the stone walls was built, it was decided that the upper section would be built in a log structure and its gables would be clad with wooden slats.

A little earlier, around 1272, a wooden ducal castle was built north-west of the settlement by Henry the Bearded. This strengthened the position of the Silesian Piasts and the importance of the Slavic settlement, which had previously had an agricultural character. The Mary Chapel was built at a crucial time of creating a new, already urban identity for Zielona Góra, which received city rights in 1323, and a few years later county rights, after it had been incorporated into the Duchy of Głogów. These groundbreaking events were accompanied by a chronicler's note, thanks to which Grünberg was mentioned for the first time in a document from 1302 (Wolff O. 1848, p. 33).

In the second half of the 19th century, the chapel was owned by one of Zielona Góra's winemakers, who changed its utilitarian function to a wine tavern. After almost 100 years, in 1947, the object was restored to its sacral function, but due to earlier events, no archives of the original chapel arrangement survived, and the present interior received a very modest decor.

The Church of Our Lady of Częstochowa was erected within the city walls in 1745-1748 as an Evangelical church. The new church name was established after World War II, when the building became a Catholic church.

The history of the city and the monument is marked by tensions between Protestants and Catholics. In 1526 Lower Silesia (including Zielona Góra) came under the rule of the Habsburg dynasty, which was associated with strong support for the Catholic Church and suppression of Protestantism. Zielona Góra remained under Habsburg rule for over two centuries. During this period, Protestant influences dominated only in the district of Gorzów. With time, the Protestants strengthened their position also in Zielona Góra and decided to establish a large Protestant community. With time, Protestants strengthened their position also in Zielona Góra and decided to establish a large Evangelical community. It was them who founded the largest timber-framed church, which still stands in the town centre today. A coincidence contributed to this success when in 1741 the town, as well as the whole of Lower Silesia, was occupied by Prussia. The Prussians introduced religious tolerance and allowed the construction of a Protestant parish church called 'Zum Garten Christ' (To the Garden of Christ). Historians say that during this time, Polish Catholics were discriminated in the city (Weczerka H. 1995, p. 166). It is worth noting that, despite many religious and national tensions, each of the conflicting groups brought in their own cultural patterns, with which they manifested - either their own or borrowed from neighbouring countries - a different building tradition, leaving a creative contribution to the architectural style and technique of wooden construction.

The Protestant church was given a good location for its construction on the northern outskirts of the Old Town. The plot of land for the church was the old brewery and garden owned by S. Schutz (Szymańska-Dereń M. 2009, p. 135). The present surroundings of the church are compact residential areas of the city centre with gable tenement houses, and on the western side there is the rectory building. On the eastern side, there is a public space, partly covered with high greenery, which connects the oval street running around the church with the area of the Zielona Góra Philharmonic's cultural facilities. Near the church, on Kazimierza Lisowskiego Street, are the buildings of the former Evangelical school.

The church was built on a Greek cross plan with the chancel facing east (Fig. 2 a). The church is oriented, which is a unique feature of a typical Protestant church. The building has three storeys, where two floors are formed by galleries supported by oak pillars. Inside the church, the large impression is made by the wooden galleries, highlighted by light-coloured strips of solid railings and accentuated by the dark brown colouring of the structural elements (Fig. 2 b). The local historical

value is constituted by their spatial arrangement, the horizontal stripe integration of the church interior. Above the main entrance to the church there is an organ prospectus which dates back to 1752 and a contemporary organ from the beginning of the 20th century. The interior space behind the chancel has been adapted as a meeting room for worshippers.

The tower block, although planned already in the first stage of works (which is confirmed by the introduction of point foundations and four additional pillars from the beginning of construction), was added 80 years later, so that the final completion of works took place in 1828. Its height competes with that of the town hall and the cathedral tower, being one of the three most characteristic architectural dominants of the old town of Zielona Góra.

The 'checked' church, different from the tenement houses, has a significant functional and aesthetic meaning for the city due to its large scale, intimate monumentality and special position in the urban tissue. It is the largest half-timbered building in the Lubusz region, such structures were often called 'poor' by the Protestants (Fig. 2 c). Evangelicals value simplicity and do not attach much importance to grandiose ornamentation of the exterior or sacred interior, but rather emphasising purism. What is important for them is to be able to gather a large group of believers in an optimally small area. As a result, in the development of modern architectural history, polygonal galleries appeared - typical for Protestant churches, providing the possibility of increasing the number of worshippers. The nave was given a half-timbered structure, where the wooden framework was filled in with bricks and plastered white on the outside and inside. During the last general reconstruction (in the 1980s), architectural and preservationist examinations showed that among the materials used for the construction of the church, there were stones and bricks from the city walls which were demolished in the 18th century (Szymańska-Dereń M. 2009, pp. 136, 138). At the turn of the 20th and 21st centuries further conservation work was carried out by the Catholic parish, which restored the half-timbered monument to its former glory.

Fig. 1. Zielona Góra. Exterior view of the Chapel of the Nativity of the Blessed Virgin Mary in Winnica. Source: author's photo

Ryc. 1. Zielona Góra. Widok zewnętrzny kaplicy Narodzenia Najświętszej Marii Panny na Winnicy. Źródło: zdjęcie autora

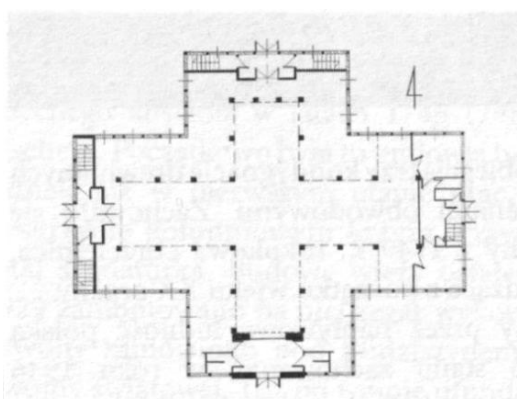

Fig. 2a. Zielona Góra. Plan of a post-Evangelical church built in 1746-1748. After World War II, it is the Catholic Church of Our Lady of Częstochowa. Source: Record sheet of architectural and construction monuments at the WKZ in Zielona Góra

Ryc. 2a. Zielona Góra. Rzut poewangelickiego kościoła wybudowanego w latach 1746-1748. Po II wojnie światowej jest to kościół katolicki pw. Matki Bożej Częstochowskiej. Źródło: Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa przy WKZ w Zielonej Górze

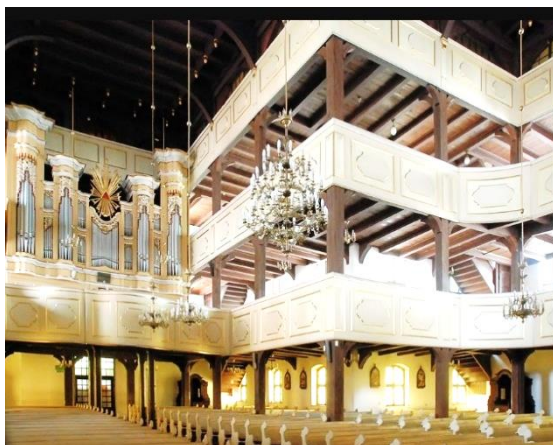

Fig. 2b. Zielona Góra View of the interior with galleries of the post-Evangelical church (1746-1748). Currently, after the renovation done by the Roman Catholic parish of Our Lady of Częstochowa. Source: autor's photo

Ryc. 2b. Zielona Góra Widok wnętrza z emporami kościoła poewangelickiego (1746-1748). Obecnie po renowacji wykonanej przez Parafię rzymskokatolicką pw. Matki Bożej Częstochowskiej. Źródło: zdjęcie autora

Fig. 2c. Zielona Góra, the Old Town. View of the body of the post-Evangelical church built in a half-timbered structure (1746-1748) with a later tower from 1828. Today - the Catholic Church of Our Lady of Częstochowa. Source: autor's photo

Ryc. 2c. Zielona Góra, Stare Miasto. Widok bryły kościoła poewangelickiego (1746-1748) z późniejszą wieżą z 1828 roku. Dzisiaj - kościół katolicki pw. Matki Bożej Częstochowskiej. Źródło: zdjęcie autora

5.2. Urban buildings with skeletal unitary structure

In the area of Zielona Góra, a few buildings with a uniform skeleton structure have survived to this day, where the entire surfaces of all elevations are decorated with a drawing of a wooden truss – a 'checked' ornament. In the vast majority of half-timbered buildings, all elements of the construction structure (foundations, columns, transoms, struts and caps) are interconnected and perfectly matched. The dating of the monument can be determined by the way in which the wooden elements are connected. If the building is from the turn of the 18th and 19th centuries, the transoms have smaller cross-sections than the columns and were often set back in relation to the facade surface. However, in buildings from the end of the 19th and the beginning of the 20th century, mullions and transoms have a similar cross-section and, as a rule, are arranged regularly, rhythmically, often with the axis of symmetry on the facade. This is the case of the analyzed two residential buildings in Zielona Góra. The first one is at 43 Wrocławska Street (Fig. 3), (Fig. 3), which dates from the first half of the 19th century, and the second one at 17 Bolesława Krzywoustego Street, which dates from the turn of the 19th and 20th centuries (Fig. 4). In recent years, the drawing of the half-timbered structure has been hidden under polystyrene as part of thermal modernization.

5.3. Urban buildings with mixed structure

For the 19th development of the city also consisted of many structures that use elements of timber framing. These are buildings with diverse, sometimes very decorative arrangements of beams and slats filling the framework. A considerable part of the building stock was shaped by various techniques. The ground floor and the first floor were built of brick, while the attic had a timber-framed structure. The frame beams are painted dark brown and the areas between them are usually coloured dark grey. The roofs are characterised by steep pitches and protruding eaves. All roofs are covered with clay tiles. These houses have characteristic, very high gables, sometimes decorated with wavy lines along the edges and with pinnacles. These gables usually have two or three windows. In addition, many of the buildings have a half-timbered construction in the roof structure.

Fig. 3. Zielona Góra. A residential building erected in a gable layout at 43 Wrocławska Street, made of half-timbered technology, plastered. Source: Mia. 2014

Ryc. 3. Zielona Góra. Budynek mieszkalny postawiony w układzie szczytowym przy ul. Wrocławskiej 43, wykonany w technice szachulcowej, otynkowany. Źródło: Mia. 2014

Fig. 4. Zielona Góra. A residential building made out of half-timbered structure at 17 Krzywoustego Street. Source: autor's photo

Ryc. 4. Zielona Góra. Budynek mieszkalny w konstrukcji ryglowej przy ul. Krzywoustego 17. Źródło: zdjęcie autora

In Zielona Góra there are many examples of multi-family houses, in detached or frontage development, in which the combined construction was used - the ground floor was made of brick, while the upper floor had a half-timbered structure. These are, among others, buildings at 10 Mikołaja Reja, 33 Dworcowa, 7 Bartosza Głowackiego, 5 Stanisława Wyspiańskiego, 18 Niepodległości, 33 Henryka Sienkiewicza Streets. Moreover, many buildings have different types of half-timbered roof windows, e.g.: at 13 Mikołaja Kopernika, 18 and 38 Bolesława Chrobrego Streets. Two pre-war villas, at 4 Bankowa Street (Fig. 5) and 33 Henryka Sienkiewicza Street (Fig. 6 a, b, c), are representative examples urban buildings with mixed structure. Today they function as a multi-family building.

Fig. 5. Zielona Góra. The fragment of the front elevation of the residential building at 4 Bankowa Street with a break decorated with wood. Source: autor's photo

Ryc. 5. Zielona Góra. Ryzalit frontowy budynku mieszkalnego przy ul. Bankowej 4 z ryzalitem dekorowanym drewnem. Źródło: zdjęcie autora

Fig. 6a. Zielona Góra. The residential building at 33 Henryka Sienkiewicza Street with a break decorated with wood. Source: autor's photo

Ryc. 6a. Zielona Góra. Budynek mieszkalny przy ul. Sienkiewicza 33 z ryzalitem dekorowanym drewnem. Źródło: zdjęcie autora

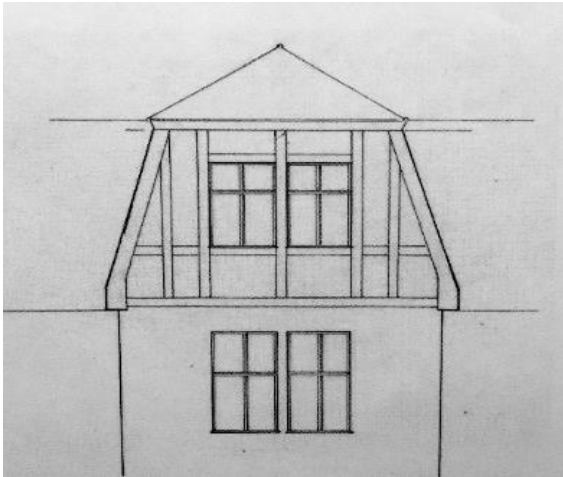

Fig. 6b. Zielona Góra. The fragment of the front elevation of the residential building at 33 Henryka Sienkiewicza Street with a break decorated with wood. Source: author's artwork

Ryc. 6b. Zielona Góra. Fragment elewacji budynku mieszkalny przy ul. Sienkiewicza 33 z ryzalitem drewnem. Źródło: opracowanie graficzne autora

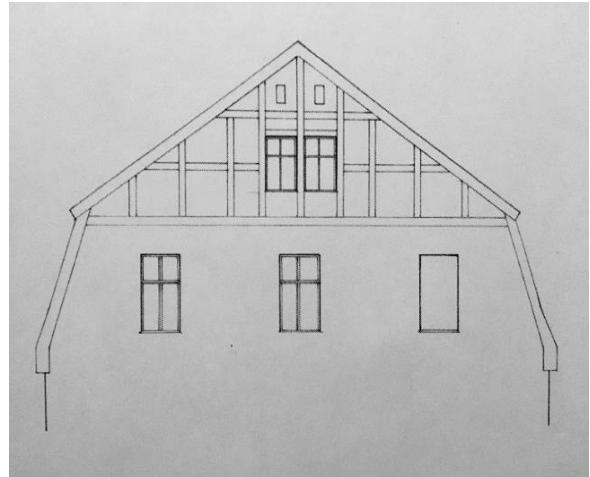

Fig. 6c. Zielona Góra. The fragment of the front elevation of the residential building at 33 Henryka Sienkiewicza Street with a aisle decorated with wood. Source: author's artwork

Ryc. 6c. Zielona Góra. Fragment elewacji budynku mieszkalny przy ul. Sienkiewicza 33 ze szczytem dekorowanym drewnem. Źródło: opracowanie graficzne autora

5.4. Timber ornamentation in frontage type housing

The willa at 33 Henryka Sienkiewicza Street (Fig. 6 a, b, c) in the attic has the structure made of brick and in the attic part, it has a timber-frame structure, which is visible on the front and gable elevations. The rectangular division of the framework contains small windows, whereas the fields between columns and transoms are filled with brick, covered with structural plaster, which gives the elevation an architectural expression. Unfortunately, the technical condition of the plaster and wooden elements requires urgent restoration. In addition, part of the side elevation has been covered with advertisements, which diminishes the aesthetic and historical value of the building.

The building at 10 Mikołaja Reja Street (Fig. 7a, b) comes from the end of the 19th century and is a fragment of a complex of frontage houses. The building is richly decorated with impressive elements of timber framing in the gable part, as well as in the corner part of its mass. The high gable of the roof clips the timber framing, which starts at the second floor.

Recently restored residential buildings of high historic quality and value create an attractive setting for Bohaterów Westerplatte Street. These are finely decorated, perfectly finished tenement houses, located on both sides of this wide communication route. One of the most interesting facade with a filled frame appears in the villa at 27 Bohaterów Westerplatte Street (Fig. 8a, b). There is a well-preserved timber-frame structure. The attention of passers-by and drivers is attracted by the original ornamentation of the wooden part of the elevation, including the strongly protruding eaves with a large wooden arch, which is a valuable element of the urban landscape of the centre of Zielona Góra.

Similar solutions can also be found in the buildings located at 5 Stanisława Wyspiańskiego Street (Fig. 9a, b, c, d), where two elevations are covered with timber framing in the upper part and additionally there is a detail of a large wooden arch, which supports eaves far extended from the elevation. Most of described buildings are clay tiled.

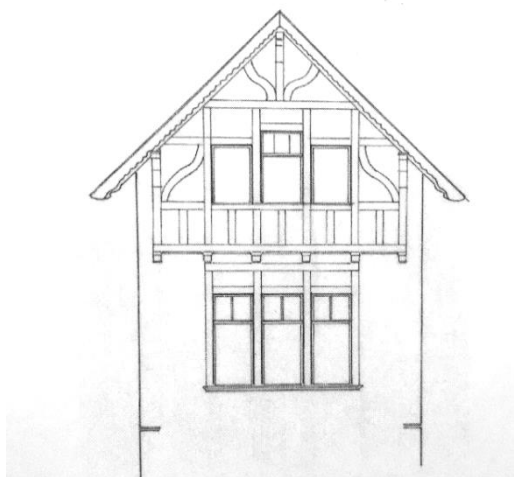

Fig. 7a. Zielona Góra. A transom of the western aisle of the tenement house at 10 Mikołaja Reja Street. Source: author's artwork

Ryc. 7a. Zielona Góra. Ryglowe zwieńczenie zachodniego ryzalitu kamienicy mieszkalno-usługowej przy ul. Mikołaja Reja 10. Źródło: opracowanie graficzne autora

Fig. 7b. Zielona Góra. The western-southern corner of a residential-service building at 10 Mikołaja Reja St. Source: author's photo

Ryc. 7b. Zielona Góra. Narożnik zachodnio-południowy kamienicy mieszkalno-usługowej przy ul. Mikołaja Reja 10. Źródło: zdjęcie autora

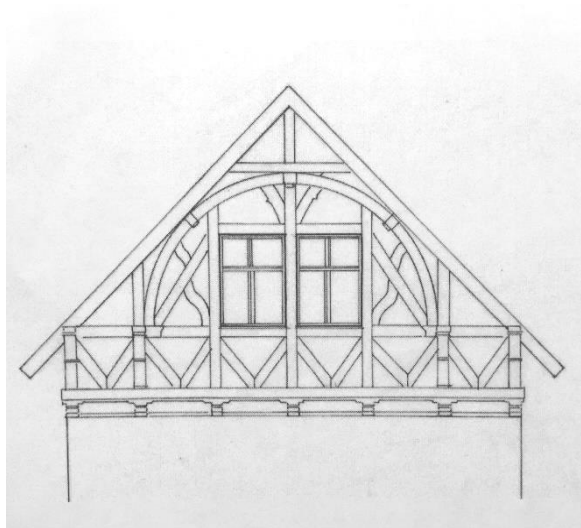

Fig. 8a. Zielona Góra. The decorative wooden superstructure on the gable elevation in a residential and service building at 27 Heroes of Westerplatte Street. Source: author's artwork

Ryc. 8a. Zielona Góra. Ozdobna wystawka drewniana na elewacji szczytowej w budynku mieszkalno-usługowym przy ul. Bohaterów Westerplatte 27. Źródło: opracowanie graficzne autora

Fig. 8b. Zielona Góra. The decorative extension on the gable elevation in a residential and service building at 27 Heroes of Westerplatte Street. Source: author's photo

Ryc. 8b. Zielona Góra. Ozdobna wystawka drewniana na elewacji szczytowej w budynku mieszkalno-usługowym przy ul. Bohaterów Westerplatte 27. zdjęcie autora

Fig. 9a. Zielona Góra. Decorative closure of the timbered break of the villa at 5 Stanisława Wyspiańskiego Street. Source: autor's photo

Ryc. 9a. Zielona Góra. Ozdobne zamknięcie ryglowego ryzalitu kamienicy przy ul. Stanisława Wyspiańskiego 5. Źródło: zdjęcie autora

Fig. 9b. Zielona Góra. The southern elevation of the villa at 5 Stanisława Wyspiańskiego Street. Source: autor's photo

Ryc. 9b. Zielona Góra. Elewacja południowa kamienicy przy ul. Stanisława Wyspiańskiego 5. Źródło: zdjęcie autora

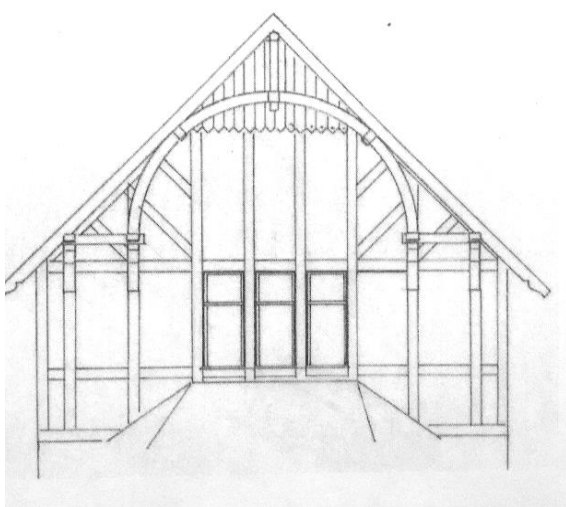

Fig. 9c. Zielona Góra. Decorative top of the southern avant-corps of the villa at 5 Stanisława Wyspiańskiego Street. Source: author's artwork

Ryc. 9c. Zielona Góra. Ozdobne zwieńczenie południowego ryzalitu kamienicy przy ul. Stanisława Wyspiańskiego 5. Źródło: opracowanie graficzne autora

Fig. 9d. Zielona Góra. Decorative top of the eastern avant-corps of the villa at 5 Stanisława Wyspiańskiego Street. Source: author's artwork

Ryc. 9d. Zielona Góra. Dekoracyjne ryglowe zwieńczenie wschodniego ryzalitu kamienicy przy ul. Stanisława Wyspiańskiego 5. Źródło: opracowanie graficzne autora

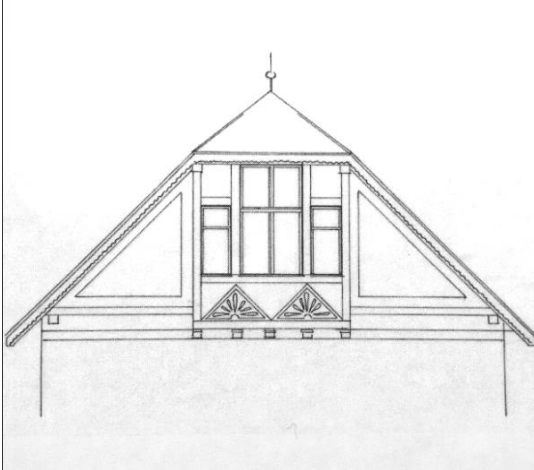

Fig. 10a. Zielona Góra. The villa a gable break at 13 Mikołaja Kopernika Street has ornaments made in the skeleton Technique. Source: author's artwork

Ryc. 10a. Zielona Góra. Willa z ryzalitem szczytowym przy ul. Mikołaja Kopernika 13 posiada zdobienia wykonane w technice szkieletowej. Źródło: opracowanie graficzne autora

Fig. 10b. Zielona Góra. The villa a gable break at 13 Mikołaja Kopernika Street has ornaments made in the skeleton technique. Source: autor's photo

Ryc. 10b. Zielona Góra. Budynek z ryzalitem szczytowym mieszkalny przy ul. Mikołaja Kopernika 13, wzornictwo technice szkieletowej. Źródło: zdjęcie autora

The many buildings and various types of windows at the gable exhibitions made of a wooden frame structure; decorated in the attic zone with timber framing details are located on: 13 Mikołaja Kopernika (Fig. 10a, b), 18 Bolesława Chrobrego (Fig. 11a, b), 33 Dworcowa (Fig. 12), 7 Bartosza Głowackiego (Fig. 13) and 38 Bolesława Chrobrego (Fig. 14a, b) Streets.

Fig. 11a. Zielona Góra. A residential building with a bay window at 18 Bolesława Chrobrego Street. Source autor's photo

Ryc. 11a. Zielona Góra. Budynek mieszkalny z wykuszem ustawiony w układzie pierzejowym przy ul. Bolesława Chrobrego 18. Źródło: zdjęcie autora

Fig. 11b. Zielona Góra. The tenement's a bay window at 18 Bolesława Chrobrego Street decorated with a half-timbered structure and carving. Source: autor's photo

Ryc. 11b. Zielona Góra. Wykusz kamienicy przy ul. Bolesława Chrobrego 18 dekorowany strukturą ryglową i snyderką. Źródło: zdjęcie autora.

The villa building at 33 Sienkiewicza Street in Zielona Góra (Fig. 6a, b, c) functions as multi-family housing. In part of the attic it has a skeleton structure, which is visible on the façade from the front and gable sides. The rectangular division of the beam system with windows and in the fields with plastered brick and plaster gives the façade an architectural expression. Unfortunately, the technical condition of plasters and wooden elements requires urgent renovation. In addition, part of the side elevation has been covered with advertisements, which reduces the aesthetic and historical value of the building.

Fig. 12. Zielona Góra. Wood-decorated gables of the building at 33 Dworcowa Street. Source: autor's photo.

Ryc. 12. Zielona Góra. Szczyty budynku dekorowane drewnem przy ul. Dworcowej 33. Źródło: zdjęcie autora.

Fig. 13. Zielona Góra. „House with a tower” with an attic and the tower made of a half-timbered structure at 7 Batrosza Głowackiego Street. Source: autor's photo.

Ryc. 13. Zielona Góra. „Dom z wieżyczką” z poddaszem i wieżą wykonaną w konstrukcji ryglowej ul. Bartosza Głowackiego 7. Źródło: zdjęcie autora.

Fig. 14a. Zielona Góra. A residential building in the frontage layout at the Bolesława Chrobrego 38 Street. Wooden design was made in the skeleton technique and plastered on the gable ledge. Source: autor's photo

Ryc. 14a. Zielona Góra. Budynek mieszkalny w układzie pierzejowym przy ul. Bolesława Chrobrego 18. Wzornictwo drewniane zostało wykonane w technice szkieletowej na wystawce szczytu. Źródło: zdjęcie autora

Fig. 14b. Zielona Góra. A residential building in the frontage layout at the Bolesława Chrobrego 38 Street. Wooden design was made in the skeleton technique and plastered on the gable ledge. Source: autor's photo

Ryc. 14b. Zielona Góra. Budynek mieszkalny w układzie pierzejowym z wykuszem szczytowym ul. Bolesława Chrobrego 18, wzornictwo zostało wykonane w technice szkieletowej na wystawce szczytu. Źródło: zdjęcie autora

One of the most interesting façades with half-timbered filling can be observed in the villa building at 27 Bohaterów Westerplatte Street (Fig. 8a, b). The well-preserved and maintained structure of the wooden part of the wall, such as the protruding eaves, attracts the attention of passers-by and is a valuable element of the landscape of the place, i.e. the city center.

5.5. Rural residential buildings

Zielona Góra remained a small town for a long time, with only about 25,000 inhabitants before World War II. At that time it was becoming a large industrial centre and a significant railway junction. Already at that time some of the nearby villages were incorporated into the administrative borders of the city, as a result of which the former rural buildings became suburban. Some of these have fallen apart, deteriorating due to lack of ongoing repairs. However, it is still possible to encounter former rural buildings in modern urban areas erected in half-timbered construction, where a wicker and timber braid was used as an infill, which is a mixture of earth and chaff. The building at 17 Wrocławska Street (Fig. 15) is an example of such a building. Also farm buildings were erected in half-timbered construction, e.g.: the building at 17 Bolesława Krzywoustego Street and a former hospital restroom Wazów 42 (Fig. 16). These are single-storey buildings built of the so-called "fachówka" - half-timbering, where the filling is brick that forms the texture of the elevation.

Fig. 15. Zielona Góra. Two farm buildings at the 17 Wrocławska Street: on the left and middle – built was in the "half-timbered" technique; on the right – a residential building was built in the traditional technique. Source: autor's photo

Ryc. 15. Zielona Góra. Dwa budynki gospodarcze przy ul. Wrocławskiej 17: z lewej i środkowy został wybudowany w „ryglówce”; z prawej – budynek mieszkalny powstał w technice tradycyjnej. Źródło: zdjęcie autora

Fig. 16. Zielona Góra. A farm building on the premises of the Independent Public Healthcare Institution of the Polyclinic of the Ministry of Interior and Administration at 42 Wazów Street. It is probably a former hospital restroom. Source: autor's photo

Ryc. 16. Zielona Góra. Budynek gospodarczy na terenie Samodzielnego Publicznego Zakładu Opieki Zdrowotnej Polikliniki MSWiA przy ul. Wazów 42. Prawdopodobnie jest to dawny szpitalny. Źródło: zdjęcie autora

6. THE CATEGORY OF HOMELINESS AND ORIGINALITY OF WOODEN ARCHITECTURE

The examples of wooden architecture within the city of Zielona Góra since the 17th century are based on the tradition of timber-frame construction and the use of native and borrowed patterns of wooden architecture. Selected and presented above types of historic buildings show original territorial distinctiveness, understood according to Arlet J. (Arlet J. 2004, p. 20). They are therefore one of the forms of peculiar diversity, which for centuries was subject to regional unification (Pawłowska K. 2001, p. 17).

The examples in this article are analysed in terms of originality and homeliness, characteristic for the Lubusz land (German: Neumark, New March - a province of the Brandenburg March), which includes areas with a complicated history and diverse cultural heritage, partly rural. Former villages with half-timbered architecture have now been incorporated into the administrative boundaries of

Zielona Góra and form suburbs with vernacular landscape. In this article vernacular architecture is understood according to P. Arlet, who defines it as "appropriate and peculiar to a particular area, and which was created in response to the needs of the population living off agriculture and, in the countryside". (Arlet P. 2012, p. 13).

The town was not destroyed during the Second World War. Fortunately, its heritage survived and remained intact. Thanks to this, today we can admire, study and experience the historical value of the original and native material heritage. After the war, the town passed under Polish administration, initially belonging to the Poznań voivodship. The previous inhabitants were displaced to Germany and replaced by Polish settlers. The establishment in 1950 of the new Zielonogórskie and later Lubuskie Voivodeships accelerated the development of the city, which became an important cultural, tourist, academic and industrial centre (Historia Zielona Góra. T.1, 2012).

7. SUMMARY

Presented and described examples of wooden architecture, particularly half-timbered architecture of a few selected objects in Poland demonstrate its history and richness. Many times, in studies they were described as of priceless value for history and at the same time they were placed under conservator's protection. The analysis of the buildings in Zielona Góra showed that there are many buildings with various economic and residential functions, some or all of which are richly decorated with timber framing. This element or "detail" can be an introduction to an interesting thought which is

a prelude to the action towards the protection of already so rarely occurring half-timbering in the form of the structural part of the building e.g. floor, or as a part of the attic structure. The high aesthetic value of the landscape, the richness of local architecture, examples of vivid architectural history are only a few examples of the significance of the half-timbered constructions in the city of Zielona Góra.

WARTOŚĆ HISTORYCZNA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO ARCHITEKTURY DREWNIANEJ W ZIELONEJ GÓRZE

1. WPROWADZENIE

Zielona Góra posiadała znaczne zasoby architektury drewnianej, lecz od powojnia do końca XX wieku niezbyt dobrze ją chroniono i nią zarządzano. W konsekwencji większa część zasobów budownictwa szkieletowego bezpowrotnie zniknęła, a kolejna część do dziś pozostaje w złym stanie technicznym i od dziesięcioleci czeka na kompleksową interwencję ochrony zabytkowych struktur. Obecnie tylko nieliczne zabytki budownictwa drewnianego są objęte ścisłą ochroną konserwatorską, a wśród nich zaledwie kilka zostało poddanych konserwacji czy częściowej rewitalizacji.

Dziedzictwo kulturowe może mieć różny zakres znaczeniowy. Ten sam obiekt może stanowić ważną wartość dla jednej grupy mieszkańców, dumnej ze swojego dziedzictwa, a dla drugiej społeczności może być czymś niezrozumiałym i obcym. Ta znaczeniowa dwoistość dotyczy także drewnianego dziedzictwa kulturowego w Lubuskiem. Zmiany polityczne zaistniałe w maju 1945 roku sprawiły, że niemiecki Grünberg przeobraził się w polską Zieloną Górę. W wyniku repatriacji zmieniła się ludność miasta, jego kultura, wzorce kulturowe, estetyczne, przestrzenne. Sprawdzone tradycyjne metody budowlane, często powtarzalne rozwiązania projektowe i wykonawcze mają dzisiaj wpływ na przyjęcie lub odrzucenie wartości historycznej dziedzictwa kulturowego oraz na techniki i strategie konserwatorskie.

Wraz z rosnącą świadomością wartości historycznej zabytków, także o rodowodzie obcego dziedzictwa kulturowego, na początku XXI wieku nastąpiła pewna zmiana postrzegania wartości historycznej architektury w ogóle. W rezultacie dawne budownictwo drewniane, zwłaszcza szachulcowe, dzisiaj jest wyraźnie uznawane i nobilitowane. Dzisiaj docenia się budownictwo szkieletowe ze względu na ekologiczne podejście, które tworzy pozytywne relacje pomiędzy elementami kulturowymi i przyrodniczymi.

W związku z dynamicznym rozwojem prywatnej działalności gospodarczej, turystyki kulturalnej i innych niekulturalnych form użytkowania obiektów zabytkowych wykorzystanie zasobów zabytkowych budynków mieszkalnych, wymaga zmian w polityce ochrony obcej spuścizny, a w szczególności zmian w podejściu i wzmacnianiu nowych rozwiązań zarządzania dziedzictwem kulturowego. Dlatego dziś większość historycznych budynków wzniesionych w konstrukcji drewnianej, o różnej funkcji (sakralnej lub mieszkalnej), potrzebuje pilnej ingerencji konserwatorskiej w celu zachowania w dobrym stanie relikwów oryginalnej, wernakularnej architektury. Jest to konieczne, aby następne pokolenia mieszkańców Zielonej Góry mogły ją poznać i korzystać z lokalnej odmiany budownictwa drewnianego.

Celem badań było poszukiwanie wartości historycznych architektury drewnianej, która powstała w różnych okresach historii w Zielonej Górze oraz określenie jej cech formalnych. Artykuł akcentuje wartość zabytkowego detalu i zdobnictwa elewacji frontowych, wykonanych w konstrukcji szkieletowej i mieszanej oraz określenie zasobów tego rodzaju architektury w stolicy województwa lubuskiego.

Metoda badań: Dla osiągnięcia celów badawczych przeprowadzono analizę porównawczą wybranych przykładów architektury sakralnej, zabudowy miejskiej w jednolitej konstrukcji szkieletowej mieszkalnej, zabudowy miejskiej w konstrukcji mieszanej i budynku użyteczności publicznej. W artykule szczególny akcent położono na zestawieniach porównawczych zdobnictwa drewnianego występujących w wolnostojących willach i zabudowie wielorodzinnej o konstrukcji mieszanej typu pierzejowego. W tym kontekście analiza wybranych przykładów zabudowy skupia się na rozwoju zewnętrznej formy architektury drewnianej, które pojawiły się pod wpływem warunków lokalizacyjnych, historycznych, społeczno-politycznych oraz obowiązujących w danej epoce trendów architektonicznych. Ponadto wykonano analizę literatury przedmiotu, analizę odniesień do teorii architektury drewnianej, urbanistyki i miejskiego krajobrazu z architekturą wybudowaną w drewnianym szkielecie lub dekorowaną drewnem. Badania teoretyczne zostały poparte studiami przypadków i analizami wykonanymi w ich lokalizacji (*in situ*) oraz procesem oceny w zestawieniach porównawczych. Badane obiekty zostały wybrane na podstawie wcześniej sformułowanej klasyfikacji architektury drewnianej z terenu Zielonej Góry.

Stan badań. Literatura naukowa związana z architekturą drewnianą w Zielonej Górze jest niezwykle skromna. Wynika to z faktu, że zabytkowa architektura województwa lubuskiego pozostawała poza obszarem kompleksowych badań. Był to wynik dwóch czynników. Po pierwsze: po II wojnie światowej region traktowano jako region peryferyjny, charakteryzujący się niejednorodną przeszłością historyczną i obcym dziedzictwem kulturowym. Po drugie, przez dziesięciolecia nie było na tym terenie silnego ośrodka naukowego, akademickiego i artystycznego, który promieniowałby na województwo.

Zabytkową architekturę południowej części województwa lubuskiego wraz ze stolicą przedstawił Stanisław Kowalski w publikacji *Zabytki Województwa Zielonogórskiego* z 1987 roku, a rok później wartość historyczną zabytków tego regionu scharakteryzowała Iwona Peryt-Gierasimczuk w publikacji *Czas w architekturze uratowany*. Wśród obecnych badaczy zabytków Ziemi Lubuskiej jest trzech autorów zajmujących się problematyką historyczno-konserwatorską, m.in.: Izabela Ciesielska, Wojciech Eckert i Barbara Bielini-Kopeć, która od 2005 roku pełni funkcję Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Zielonej Górze. Dzięki niej od początku XXI wieku wydaje się *Lubuskie Materiały Konserwatorskie*, w których prezentowane są lubuskie zabytki oraz zagadnienia ich ochrony. W tej zbiorowej publikacji znalazł się artykuł Iwony Ciesielskiej pt. *Architektura pierwszej połowy XX wieku w Zielonej Górze*. Z kolei Wojciech Eckert wniósł swój wkład naukowy, który przedstawił w publikacji z 2011 roku poświęconej architekturze sakralnej pt. *Kościół drewniane województwa lubuskiego. Trwałość architektury gwarancją trwałego ducha*. Należy

zauważyć, że dotychczasowe publikacje prezentują badania nad architekturą sakralną i rezydencjonalną, ewentualnie nad układami wiejskimi i urbanistycznymi. Z drugiej strony, omawiana w artykule tematyka wartości form budownictwa mieszkaniowego i willowego pozostaje szerokim polem badawczym, pilnie wymagającym badań naukowych.

2. TRADYCYJNA TECHNIKA KONSTRUKCJI SZACHULCOWEJ I RYGLOWEJ

Konstrukcja szachulcowa jest typem drewnianej ściany szkieletowej, gdzie pionowe elementy podporowe tworzą słupy, a poziome elementy rygle; na dole leży podwalina, a pod okapem oczep. Do tego w narożnych polach dochodzą współlistniejące komponenty skośnie ułożone – zastrzały i miecze. Połączone ze sobą części, tworzą szkielet nośny budynku, w którym poszczególne pola kratownicy wypełniano szczapami, plecionkami z witek łoży lub łożyg trzcin. W rezultacie tej specyficznej techniki budowlanej powstawała architektura z elewacjami w 'kratkę', szachownica o dość regularnych polach, zbliżonych do kwadratu. Pola wypełnione gliną z sieczką, zwykle jest otynkowane na biało i zrytmizowana ciemnymi słupami, belkami, ukośnymi zastrzałami, wykonanymi najczęściej z drewna dębowego.

Konstrukcja szachulcowa (szachulec) często bywa określany terminami: „fachwerk” lub „fachówka”, zapożyczonymi z języka niemieckiego. Z tym kręgiem kulturowym kojarzony jest również termin „mur pruski”, który niewłaściwie jest identyfikowany z szachulcem. W przypadku muru pruskiego pola międzyryglowe wypełnione są cegłą ceramiczną (bywa, że jest ona otynkowana), a nie gliną. Błędna interpretacja typu ściany pojawia się, gdy mur pruski jest otynkowany, wówczas z daleka trudno odróżnić go od szachulca. Częściej jednak, zwłaszcza w piśmiennictwie pomorskim czy zachodniopomorskim, używa się ogólnego terminu „budownictwo ryglowe”, „słupowo-ryglowe” lub potocznie „ryglówka”. *Ryglowa technika budowy obiektów architektury to tworzenie ścian, których szkielet wykonany jest z drewna, najczęściej dębowego lub sosnowego, a jego wypełnienie stanowiła cegła ceramiczna lub surowa (niewypalana), względnie glina* (Nowakowski C. i Witek M. 2012, s. 7). Rozpoznanie przez eksperta rodzaju budulca, a także sposobu jego obróbki umożliwi rozpoznanie datowania zabytkowego obiektu.

3. UWARUNKOWANIA LOKALIZACYJNO-HISTORYCZNE ROZWOJU ARCHITEKTURY DREWNIANEJ W ZIELONEJ GÓRZE

Fundamentalnym celem współczesnej ochrony zabytków jest zachowanie szeroko rozumianego krajobrazu kulturowego. *Jego nieodłącznym elementem i najściślej z nim zintegrowanym jest architektura drewniana, współtworząca go od zarania dziejów* (Szałygin J. 2013, s. 283). Służyły temu nieprzebrane zasoby naturalnego budulca na obszarach zielonych, bogatych w lasy i puszcze. Zielona Góra nie tylko z nazwy jest zielona, ale posiada w bliższym i dalszym otoczeniu kompleksy leśne: Bory Zielonogórskie, Puszcę Lubuską, Bory Dolnośląskie. W dawnych wiekach istotna była swoboda pozyskiwania materiału budowlanego i umiejętność jego obróbki prostymi narzędziami, przy jednoczesnym niedoborze kamienia na terenach nizinnych. Te uwarunkowania determinowały powszechność drewnianego budownictwa, rozwój form i detalu architektury oraz wykształcenie się cech regionalnych i ponadregionalnych, ważnych dla całej kultury europejskiej.

We wczesnym średniowieczu dominowała konstrukcja zrębowa. W późnym średniowieczu pojawiła się technika ryglowa, która była stosowana w miastach centralnej i południowej Polski (np. w Krakowie). *W ciągu kolejnych wieków rozwijały się inne typy konstrukcji drewnianych sprowadzone z Zachodu: palisadowa, słupowo-ryglowa, szkieletowa i szachulcowa* (Szałygin J. 2013, s. 283). Szachulec był szczególnie popularny w XVIII i XIX wieku w budownictwie alpejskim, ale i w całej Europie Zachodniej. Na terenie Polski szachulec znalazł szerokie zastosowanie na terenach wiejskich i miejskich ziem północno-zachodnich, zwłaszcza na Pomorzu Gdańskim i Zachodnim.

Charakterystyczny typ budownictwa wznoszonego w konstrukcji ryglowej spotykany w Zielonej Górze stanowi niepodzielną część wspólnej tradycji architektury drewnianej: ryglowej architektury europejskiej. Architektura szachulcowa i ryglowa, jako wzorzec zapożyczony „z importu z Zachodu”, wzbogacił różnorodność rodzimego budownictwa drewnianego i inspirował nowymi wzorami

do stapiania się z lokalną tradycją. Przez kilka wieków trwał proces ciągłej rotacji stylistycznej w poszukiwaniu nowej jakości architektury drewnianej i udoskonalonych metod budownictwa drewnianego.

Mając ustalony geograficzny zakres drewnianego dziedzictwa, można określić dla niego wzorce kulturowe, które występują na obszarze zabytkowego i współczesnego miasta. Rozwiązania architektoniczne i konstrukcyjne powielają typowe koncepcje, które występowały w obszarze wiejskim (Arlet J, 2004, s. 20) na przedmieściach i w granicach miast niemieckich, polskich - dawnych jednostek osadniczych na terenie Prus. Nadodrzańskie miasto leży na międzynarodowym szlaku drogowym i kolejowym łączącym Skandynawię z południem Europy. Zielona Góra historycznie jest częścią Dolnego Śląska, leżąc na jego północnej granicy. Dlatego główne związki kulturowe łączą ją z Głogowem (odległość 45 km), Legnicą, Świdnicą i Wrocławiem (150 - 170 km). Szczególnie przykład konstrukcji ryglowej wypełnianych ziemią znajdują się w sąsiednich obszarach - na Dolnym Śląsku oraz Wielkopolsce. W ciągu wieków wykształciły się różne techniki budownictwa regionalnego, typowego dla danych obszarów niezależnie od zmieniających się granic. Jako miasto śląskie wchodziła w skład rejencji legnickiej stanowiącej część pruskiej Prowincji Śląskiej. W okresie pruskim powstała więz z Wielkopolską (zwłaszcza z Koźuchowem) i Kujawami (130 km), gdzie występowały spore zasoby budownictwa ryglowego. Najślabsze kontakty miasto miało z Warszawą i Krakowem (410 km i 450 km). Od 1741 roku Zielona Góra znajdowała się w granicach Królestwa Pruskiego, a po 1871 roku — Cesarstwa Niemieckiego. W XVIII i XIX wieku Prusy stawały się najsilniejszym państwem Rzeszy (Historia Zielonej Góry, T.1, 2012). Był to dobry czas dla rozwoju architektury mieszkaniowej, wznoszonej szybko, tanio, z dostępnego materiału i prostymi narzędziami, w technice budowlanej sprawdzonej od wieków. Upowszechnienie się budownictwa szkieletowego, w tym szachulcowego, wynikało z ekonomii budowania, gdyż budownictwo zrębowe wymagało zdecydowanie większej ilości drewna.

Jak wynika z najstarszego zachowanego planu Zielonej Góry pochodzącego z 1874 roku, opracowanego przez Donatusa Büttnera, w tym okresie przeważała w mieście zabudowa drewniana, która utrzymywała się stosunkowo długo. Z legendy zamieszczonej na mapie i użytych kolorów wynika, że część domów była krytych dachówką, a część gontem. Analiza planu, układu i rozmiarów parceli miejskich wskazuje, że nieomal powszechnie stosowana była zabudowa szczytowa, przeważnie dwukondygnacyjna dwu- i trzy osiowa, bardziej okazała na rynku, znacznie skromniejsza ulokowana przy bocznych ulicach. Na planie podane są przez Büttnera, historyczne nazwy placów, niektórych ulic (np. wylotowych z Rynku) i opisy budynków; zaznaczono też parcele, ich numery, ogrody, pola, łąki, winnice, tak charakterystyczne dla zielonego i winiarskiego miasta (Mapy i plany Zielonej Góry 2010). Analizując widoki ujęte na archiwalnych rycinach obrazujących przestrzenie publiczne w Zielonej Górze z końca XVIII i XIX wieku, można stwierdzić, że stosunkowo duża liczba budynków, zwłaszcza na przedmieściach, zbudowana była z tzw. „fachówki”.

Dawni rzemieślnicy przechwytyjąc wzorce państw i historycznych regionów ościennych, potrafili zachować tradycję miejscową. W ten sposób wykreowali indywidualną, odrębną metodę kształtowania form o niepowtarzalnych cechach, godną zarówno ochrony, jak i rozpowszechniania.

4. WARTOŚĆ HISTORYCZNA W ROZWOJU TEORII KONSERWACJI ZABYTKÓW

Jerzy Frycz, szukając ideału obiektywności wiedzy o zabytku już 100 lat temu, zauważył, że *w konserwacji zabytków architektury zawsze eksponowano to, co uważano za wartościowe, jednak odmiennie interpretowano wybrane wartości w różnych okresach historycznych. I tak na przykład w okresie pozytywizmu preferowano „naukową interpretację”, a w zabytku dostrzegano „pasma ciągłego rozwoju* (Frycz J. 1974, s. 202; Detloff P. 2006, s. 30–31, 328).

Alois Riegl (1903) po raz pierwszy użył określenia wartość historyczna zabytku, gdy stwierdził: *Każda rzecz wytworzona przez człowieka tworzy nie do zastąpienia i nie do usunięcia człon łańcucha rozwojowego dziejów. Każda ludzka czynność i każde ludzkie dzieło posiada wartość historyczną, co czyni je potencjalnym zabytkiem.* Badacz, który w sposób pionierski sformułował podstawy teorii zabytkoznawstwa, zdefiniował pojęcia i kryteria wartościowania, stwierdził, że istotne

jest poszanowanie w zabytkach wszystkich epok stylowych i zachowania oznak dawności (Riegl A. 1903; polskie tłumaczenie 2002, s. 27-87).

Kilka lat później Max Dvořák (1918) zalecił *zabezpieczenie, konserwację i zachowanie zabytków ze względu na ich wartość historyczną i artystyczną w oparciu o naukową wiedzę*. Dzięki temu konserwacja zabytków powoli krzepła i stawała się samodzielną dyscypliną naukową (Piwocki K., 1970, s. 15; Kalinowski L. 1974, s. 17).

W latach 60-tych XX wieku wydano w Polsce wykłady Waltera Frodla na temat *Pojęć i kryteriów wartościowania zabytków* (Frodl W. 1968, s. 51; por.: dwa eseje pod red. Ryszkiewicz A. 1968 i 1971). Autorzy piszą aksjologiczne rozważania, powołując się na Riegla i jego najpełniejsze opracowanie zasad metod konserwatorskich od strony naukowej i konserwatorskiej. W dyskursie kluczowe okazało się przedstawienie przez Tatariewiczza „wartości”, jako terminu filozoficznego; w tym znaczeniu, że filozof podzielił rzeczy posiadające jakąkolwiek wartość – na „wartości własne” i „wartości pochodne”, a z kolei wartości własne na – „wartości ludzkie” (np. wartość myśli, twórczość)

i „wartości rzeczy” (np. wartość świata postrzeganego – struktury, wartości estetycznej (Tatariewicz W. 1968, s. 11–24). Należy o tym pamiętać cytując dziś Riegla. Następnie w wydanym *Wstępie do historii sztuki* omówiono metody badań historii sztuki i wskazano na związek „dzieła sztuki i zabytku” oraz zawarte w nich „treści” i „funkcje” (Brykowska M. E. 2013, s. 52).

W latach 90-tych XX wieku Adam Miłobędzki, włączając się do dyskusji na temat wartościowania zabytków architektury, podkreślił wymiar aksjologicznej doktryny konserwatorskiej i stwierdził: *Warto przypomnieć, że wiedza o architektonicznych zabytkach przeszłości – jak to ujął – zawsze była służebna wobec praktyki architektonicznej* (Miłobędzki A. 1997, s. 144–147).

Według aktualnie obowiązującej polskiej Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (2003) oraz aktu wykonawczego - Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (2011) podstawą definiowania zabytku jest triada wartości: historyczna, artystyczna i naukowa. We współczesnym ujęciu prawnika Piotra Dobosza, który od lat zajmuje się prawem dziedzictwa kulturowego. Twierdzi on, że *wartość historyczna obiektu zabytkowego jest to wypadkowa wieku, stanowiącego naturalne kryterium uszczuplające zasób zabytkowy*. Oprócz wartości historycznej, artystycznej i naukowej badacz wymienia także wartość kulturową, która *ocenia obiekt przez pryzmat jego łączności i znaczenia dla kultury, mieszcząc w sobie cechy poprzednich terminów, przez co wydaje się być z tej grupy terminów pojęciem najszerszym* (Szymygin B. 2011, s. 7, 15).

Współczesny teoretyk konserwacji zabytków - Andrzej Jacek Buchaniec, dowartościowując autentyzm zabytku, uznał, że wartość historyczną zabytku warto podzielić na cztery komponenty: historyczna wartość źródłowa zabytku, historyczna wartość emocjonalna, kulturowa wartość historyczna i świadomość historii wsparta wartością tożsamości (Buchaniec A. J. 1999, s. 19). Natomiast Michał Tadeusz Witwicki wyodrębnił trzy bardziej rozbudowane kategorie wartości historycznej: autentyczność substancji, funkcji i formy; materialne odzwierciedlenie historii; wartość dokumentu historii (Witwicki M. T. 2007, s. 15).

Zagadnienie wartości zabytków architektury drewnianej w Zielonej Górze zostało przedstawione powyżej z wyodrębnieniem rozwoju lokalnej konstrukcji szachulcowych i z podkreśleniem potrzeby zachowania tej wartości jako europejskiego bogactwa architektury zabytkowej. Należy podkreślić, iż drewniana architektura i budownictwo – ich walory i powolny zanik – w Europie zostały dostrzeżone już w XIX wieku, a w XX wieku zaczęto inwentaryzować drewniane obiekty miejskie i wiejskie, jak również dbać o ich upowszechnienie.

Natomiast w Polsce od początku lat 50. do końca XX wieku sądzono, że zasoby drewnianej architektury i budownictwa są nieprzebrane i nigdy ich w naszym kraju nie zabraknie, więc nie było powodu, aby je chronić. Niektóre z nich, pomimo wpisu do rejestru zabytków, zostały tak zmodernizowane i przekształcone, że nie tylko utraciły wartość historyczną autentyku, ale kompletnie zatraciły pierwotną kompozycję architektoniczną. Bywały bardziej dramatyczne sytuacje, gdy zbyt restrykcyjne zapisy w rejestrze zabytków przyczyniły się do zniszczenia wielu zabytków architektury i budownictwa drewnianego.

5. TYPOLOGIA I SPECYFIKA ZASOBÓW HISTORYCZNEJ ZABUDOWY SZACHULCOWEJ NA TERENIE ZIELONEJ GÓRY

W Zielonej Górze na przestrzeni wieków powstały budynki szkieletowe jednorodne lub w konstrukcji mieszanej, gdzie elementy konstrukcji ryglowej są łączone z konstrukcją murowaną, lub w całości murowane i zdobione na zewnątrz poddasza charakterystycznym wzornictwem drewnianym. Posiadają one wyjątkową wartość historyczną w kategoriach oryginalności i swojskości, charakterystycznych dla ziemi Lubuskiej (niem. Neumark, Nowa Marchia - prowincja Marchii Brandenburskiej), która obejmuje obszary o różnorodnej historii i zróżnicowanym dziedzictwie kulturowym.

Typologia dziedzictwa architektury drewnianej w Zielonej Górze zawiera pojedyncze przykłady architektury sakralnej i liczne obiekty zabudowy mieszkaniowej. W tym mieście nie występują budynki użyteczności publicznej w konstrukcji drewnianej. Brakuje tutaj ryglowego ratusza, zajazdu, dworu i do rzadkości należy możliwość zobaczenia dziś na peryferiach miasta dawnej ryglowej karczmy, spichlerzy folwarcznych stodół czy budynków inwentarskich, które powstały w wielu innych miastach pruskich.

Artykuł przedstawia wyodrębnienie rodzajów zabudowy drewnianej wśród podstawowych typów architektury: sakralnej i cywilnej, stanowiących bazę kształtowania przestrzeni miejskiej i wiejskiej (obecnie podmiejskiej). Analiza studiów przypadków przybliży ideę drewnianej architektury szachulcowej, aby w ten sposób wskazać i docenić konstrukcyjne piękno, skalę budownictwa drewnianego i scharakteryzować cechy lokalnego zdobnictwa szachulcowego. Są to obiekty budowlane reprezentujące szerszą grupę o podobnym statusie w przestrzeni publicznej. Ów status to: z jednej strony walory estetyczne, dostrzegane przez mieszkańców, a z drugiej rozwiązania techniczne oraz dbałość o zachowanie trwałości i czystości wykorzystanego drewna – podstawowego tworzywa zabytkowej architektury ryglowej.

5.1. Budownictwo sakralne

Kaplica Narodzenia NMP na Winnicy (Ryc. 1), która obecnie stoi przy ul. Aliny 17 w parku obok współczesnego kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, została wzniesiona po 1314 roku. Stanowi wotum dziękczynne złożone przez nielicznych mieszkańców Zielonej Góry, którzy przeżyli epidemię dżumy. W tej okolicy, na południowych wzgórzach, schronili się ci, którym udało się opuścić miasto i przeczekać zagrożenie. W dowód wdzięczności za ocalenie wkrótce potem z pozbielanych kamieni polnych i ściętych okolicznych drzew wystawili na wzgórzu kaplicę.

Jej wyjątkową wartością historyczną jest wczesnośredniowieczna metryka, pochodząca z okresu lokacji miasta. Jest to niewielki parterowy obiekt wzniesiony w konstrukcji kamiennieo-drewnianej. Został posadowiony na solidnej kamiennej podmurówce i otrzymał poddasze w konstrukcji zrębowej. Posiada charakterystyczne nadwieszenie wychodzące z połaci i przedłużonej kalenicy dachu od strony zachodniego szczytu, wybudowaną w celu zadaszenia ekspozycji religijnego wizerunku Madonny.

W okresie wczesnośredniowiecznym, gdy miasto związane było z książętami z dynastii Piastów, na terenach kultur słowiańskich stosowano konstrukcje drewniane, które były znane od prehistorii. Stosowano przeważnie konstrukcje słupowe wypełnione listwami, różnego typu plecionkami i polepą lub też wypełnienie stanowiła ręcznie formowana cegła z ziemi i słomy. Konstrukcje słupowe należą do najstarszych i są charakterystyczne dla terenów kultur słowiańskich. Podobnie jak w innych krajach Europy, w okresie średniowiecza rozwinęły się różnego typu konstrukcje drewniane: zrębowe i szkieletowe. W omawianej kaplicy, gdy powstała dolna partia kamiennych murów postanowiono, że górna część powstanie w konstrukcji zrębowej, a jej szczyty obłożone będą drewnianymi listwami.

Nieco wcześniej około 1272 roku na północny zachód od osady zbudowano drewniany zamek książęcy przez Henryka Brodatego, co umocniło pozycję Piastów śląskich oraz znaczenie słowiańskiej osady, która dotychczas miała charakter rolniczy. Kaplica Maryjna powstała w przełomowym czasie budowania nowej, już miejskiej tożsamości Zielonej Góry, która otrzymała prawa miejskie w 1323 roku, i kilka lat później prawa powiatowe, po włączeniu jej do Księstwa Głogowskiego. Tym

przełomowym wydarzeniu towarzyszył zapis kronikarza, dzięki któremu po raz pierwszy Grünberg został wymieniony w dokumencie z 1302 roku (Wolff O. 1848, s. 33).

W drugiej połowie XIX wieku kaplica była własnością jednego z zielonogórskich winiarzy, który zmienił jej funkcję użytkową na wyszynk wina. Po upływie prawie 100 lat, w 1947 roku obiektowi przywrócono funkcję sakralną, ale w związku z wcześniejszymi wydarzeniami nie zachowało się żadne archiwalia z oryginalnej aranżacji kaplicy, a dzisiejsze wnętrze otrzymało bardzo skromny wystrój.

Kościół Matki Bożej Częstochowskiej został wzniesiony w obrębie murów miejskich w latach 1745-1748 jako zbór ewangelicki. Nowe wezwanie kościoła ustalono po II wojnie światowej, gdy obiekt stał się kościołem katolickim.

W historię miasta i zabytku wpisane są napięcia między protestantami i katolikami. W 1526 roku Dolny Śląsk (w tym i Zielona Góra) przeszedł pod panowanie dynastii Habsburgów, co wiązało się z silnym poparciem dla Kościoła katolickiego i tłumieniem protestantyzmu. Pod rządami Habsburgów Zielona Góra pozostawała przez ponad dwa stulecia. W tym okresie jedynie w powiecie gorzowskim dominowały wpływy protestanckie. Z czasem protestanci umocnili swoją pozycję także w Zielonej Górze i postanowili założyć dużą gminę ewangelicką. To ona ufundowała największy kościół w konstrukcji szachulcowej, który do dziś stoi w centrum miasta. Do tego sukcesu przyczynił się zbieg okoliczności, gdy w 1741 roku, miasto jak i cały Dolny Śląsk, zostało zajęte przez Prusy. Prusacy wprowadzili tolerancję religijną i pozwolili na budowę protestanckiego kościoła parafialnego o nazwie 'Zum Garten Chrystus' (Do ogrodu Chrystusa). Historycy twierdzą, że w tym czasie Polacy katolicy byli w mieście dyskryminowani (Weczerka H. 1995, s. 166). Warto podkreślić, że pomimo wielu napięć wyznaniowo-narodowych, każda z waśniowych grup wniosła swoje wzorce kulturowe, którymi manifestowała - własną lub zapożyczoną od państw ościennych - odmienną tradycję budowlaną, pozostawiając twórczy wkład w stylistykę architektoniczną i technikę budownictwa drewnianego.

Kościół protestancki otrzymał dobrą lokalizację pod budowę świątyni na terenie północnych obrzeży Starego Miasta. Na parcelę kościelną przeznaczono teren starej warzelni i ogrodu należących do S. Schutza (Szymańska-Dereń M. 2009, s. 135). Obecne otoczenie kościoła stanowi zwarta zabudowa mieszkalna Śródmieścia z kamienicami szczytowymi, od strony zachodniej znajduje się budynek kurii. Od strony wschodniej znajduje się przestrzeń publiczna, częściowo pokryta wysoką zielenią, która łączy owalną ulicę prowadzoną wokół kościoła z obszarem parceli usług kultury Filharmonii Zielonogórskiej. W pobliżu świątyni, przy ul. Kazimierza Lisowskiego, znajdują się zabudowania dawnej szkoły ewangelickiej.

Świątynię założono na planie krzyża greckiego z prezbiterium skierowanym na wschód (Ryc. 2 a). Kościół jest orientowany, co stanowi wyjątkową cechę typowego protestanckiego zboru. Budowla jest trójkondygnacyjna, gdzie dwa piętra tworzą empory, wsparte na słupach dębowych. Po wejściu do wnętrza kościoła spore wrażenie robią drewniane empory, podkreślone jasnymi pasami pełnych balustrad i z podkreśloną ciemno-brązową kolorystyką elementów konstrukcji (Ryc. 2 b). Lokalną wartość historyczną stanowi układ przestrzenny empor, horyzontalne pasmowe scalenie wnętrza kościoła. Nad głównym wejściem do kościoła znajduje się prospekt organowy, który pochodzi z 1752 roku oraz współczesne organy z początku XX wieku. Przestrzeń wnętrza za prezbiterium została zaadaptowana na sale spotkań dla wiernych.

Masyw wieżowy, choć planowany już w pierwszym etapie prac (co potwierdza od początku wprowadzenie punktowych fundamentów i czterech dodatkowych filarów), dostawiono 80 lat później, więc ostateczne zakończenie budowy nastąpiło w 1828 roku. Wieża do dziś tworzy doskonałe zamknięcie widokowe ul. Mariackiej, jednocześnie stanowi wyjątkową ozdobę architektonicznej bryły kościoła. Jego wieża wysokościowo konkuruje z wieżą ratuszową i konkatedralną, będąc jednym z trzech najbardziej charakterystycznych architektonicznych dominant zielonogórskiej starówki.

W przestrzeni publicznej miasta odmienny od budowanych kamienic kościół 'w kratkę' ma istotne znaczenie funkcjonalne i estetyczne, z uwagi na dużą skalę, kameralny monumentalizm i szczególną pozycję w tkance miejskiej. Jest to największa budowla w województwie lubuskim wzniesiona w konstrukcji ryglowej, często zwana przez protestantów 'ubogą' (Ryc. 2 c). Ewangelicy cenią

prostotę i nie przywiązują zbyt wielkiej wagi do okazałego zdobnictwa zewnętrznej bryły oraz wystroju sakralnego wnętrza, akcentując puryzm. Istotną jest dla nich możliwość zgromadzenia dużej grupy wiernych na optymalnie małej powierzchni. W rezultacie, w rozwoju historii architektury nowożytnej, pojawiły się wieloboczne empory - typowe dla protestanckich świątyń, dające możliwość zwiększenia liczby zgromadzonych wiernych. Korpus nawowy otrzymał konstrukcję ryglową, gdzie szkielet drewniany wypełniono ceglami i otynkowano na biało od zewnątrz i we wnętrzu. Podczas ostatniego kapitalnego remontu (l. 80. XX wieku) badania architektoniczno-konserwatorskie wykazały, że wśród materiałów użytych do budowy kościoła **użyto kamieni i cegieł** z rozbieranych w XVIII wieku murów miejskich (Szymańska-Dereń M. 2009, ss. 136, 138). Na przełomie XX i XXI wieku prowadzono kolejne prace konserwacyjne podjęte przez parafię katolicką, które przywróciły ryglowemu zabytkowi dawny blask.

5.2. Zabudowa miejska w jednolitej konstrukcji szkieletowej

Na terenie Zielonej Góry do dziś zachowały się nieliczne budynki o jednolitej strukturze szkieletowej, gdzie całe powierzchnie wszystkich elewacji zdobi rysunek drewnianej kratownicy - ornament 'w kratkę'. W zdecydowanej większości budynków ryglowych wszystkie elementy struktury budowlanej (podwaliny, słupy, rygle, zastrzały i oczepy) są ze sobą połączone i doskonale dopasowane. Po sposobie połączeń elementów drewnianych można określić datowanie zabytku. Jeżeli budynek pochodzi z przełomu XVIII i XIX wieku to rygle mają mniejsze przekroje niż słupy i często były cofnięte w stosunku do powierzchni elewacji. Natomiast w obiektach z końca XIX i początku XX wieku słupy i rygle mają podobny przekrój i z reguły są ułożone regularnie, rytmicznie, często z zachowaniem osi symetrii na elewacji. Tak jest w przypadku analizowanych dwóch budynków mieszkalnych w Zielonej Górze. Pierwszy z nich stoi przy ul. Wrocławskiej 43 (Fig. 3) i pochodzi z 1 połowy XIX wieku, a drugi powstał na przełomie XIX i XX wieku i jest zlokalizowany przy ul. Bolesława Krzywostego 17 (Fig. 4). W ostatnich latach, niestety rysunek konstrukcji ryglowej został ukryty pod styropianem w ramach termomodernizacji.

5.3. Zabudowa miejska w konstrukcji mieszanej

Na XIX-wieczny rozwój urbanistyczny miasta składało się również wiele obiektów wykorzystujących elementy szkieletu drewnianego. Są to konstrukcje o różnorodnych, nieraz bardzo dekoracyjnych układach belek i listew wypełniających szkielet. Znaczna część zasobu budowlanego została ukształtowana różnymi technikami. Parter i pierwsze piętro wznoszono z cegły, natomiast poddasze w konstrukcji szachulcowej. Belki ramy pomalowane są na kolor ciemnobrązowy, a pola między nimi przeważnie pomalowane są w tonacji ciemnoszarej. Dachy charakteryzują się stromymi spadkami wystającym okapem. Wszystkie dachy pokryte są dachówką ceramiczną. Domy te posiadają charakterystyczne, bardzo wysokie szczyty, niekiedy ozdobione falistymi liniami z drewna wzdłuż krawędzi i sterczynami. W szczytach występują zazwyczaj po dwa lub trzy okna. Ponadto wiele budynków posiada w płaszczyźnie dachu konstrukcję ryglową.

W Zielonej Górze znajduje się wiele przykładów domów wielorodzinnych, w zabudowie wolnostojącej lub pierzejowej, w których zastosowano konstrukcję łączoną (kombinowaną) – parter murowany, natomiast piętro miało konstrukcję ryglową. Są to między innymi budynki przy ulicy Mikołaja Reja 10, Dworcowa 33, Bartosza Głowackiego 7, Stanisława Wyspiańskiego 5, Niepodległości 18, Henryka Sienkiewicza 33. Ponadto wiele budynków posiada różnego rodzaju okna na wystawkach szczytowych wykonanych w drewnianej konstrukcji szkieletowej, np. przy ulicach: Mikołaja Kopernika 13, Bolesława Chrobrego 18 i 3 oraz przy Henryka Sienkiewicza 33.

Dwie przedwojenne wille, przy ulicy Bankowej 4 (Ryc. 5) i Henryka Sienkiewicza 33 (Ryc. 6), są reprezentatywnymi przykładami zabudowy miejskiej o mieszanej strukturze budowlanej (murowanej i drewnianej). Obecnie funkcjonują jako zabudowa wielorodzinna.

5.4. Zdobnictwo drewniane w zabudowie mieszkalnej typu pierzejowego

Budynek kamienicy przy ulicy Henryka Sienkiewicza 33 (Ryc. 6a, b, c) funkcjonuje jako zabudowa wielorodzinna. W części poddasza posiada konstrukcję szkieletową, co jest widoczne na elewacji od strony frontowej i szczytowej. Prostokątny podział układu ryglowego znajdują się niewielkie

okna, a pola między słupami i ryglami wypełniono cegłą, pokrytą strukturalnym tynkiem, co nadaje elewacji architektonicznego wyrazu. Niestety stan techniczny tynków i elementów drewnianych wymaga pilnej renowacji. Ponadto część bocznej elewacji została zakryta reklamami, co obniża walory estetyczne i historyczne budynku.

Budynek przy ulicy Mikołaja Reja (Ryc. 7a, b) pochodzi z końca XIX wieku i stanowi fragment zespołu kamienic ustawionych w układzie pierzejowym. Budynek jest bogato zdobiony efektownymi elementami konstrukcji ryglowej w części szczytowej, jak również w narożu bryły budynku. Belki szkieletu lokalnie powyginane w kształtne łuki, są malowane na ciemny brąz, a pola między nimi są w tonacji oliwkowej. Wysoki szczyt dachu spina szachulcową konstrukcję, która zaczyna się od drugiego piętra.

Wysoką jakość zabytkową i wartość historyczną posiada zabudowa mieszkaniowa, ostatnio odrestaurowana, która tworzy atrakcyjną oprawę widokową dla ulicy Bohaterów Westerplatte. Są to finezyjnie zdobione, doskonale wykończone kamienice, stoją po obu stronach tego szerokiego ciągu komunikacyjnego. Jedną z ciekawszych elewacji z wypełnieniem szkieletowym można zaobserwować w willi przy ulicy Bohaterów Westerplatte 27 (Ryc. 8a, b). Występuje tu dobrze zachowana konstrukcja szkieletowa. Uwagę przechodniów i kierowców przyciąga oryginalne zdobnictwo drewnianej części elewacji, w tym mocno wysunięty okap z wielkim drewnianym łukiem, który stanowi cenny element krajobrazu miejskiego centrum Zielonej Góry.

Podobne rozwiązania można także odnaleźć w kamienicach zlokalizowanych przy ulicy Stanisława Wyspiańskiego 5 (Ryc. 9a, b, c, d), gdzie dwie elewacje są w górnej części pokryte konstrukcjami szkieletowymi i dodatkowo występuje detal wielkiego łuku drewnianego, który wspiera okap daleko odsunięty od elewacji. Większość omawianych budynków krytych jest dachówką ceramiczną. Pozostałe budynki ozdobione w strefie poddasza detalami w konstrukcji szkieletowej są zlokalizowane przy ulicach: Mikołaja Kopernika 13 (Ryc. 10a, b), Bolesława Chrobrego 18 (Ryc. 11 a, b), Dworcowej 33 (Ryc. 12), Bartosza Głowackiego 7 (Ryc. 13), Bolesława Chrobrego 38 (Ryc. 14 a, b).

5.5. Zabudowa mieszkalna typu wiejskiego

Zielona Góra długo pozostała niedużym miastem, jeszcze przed II wojną światową liczyła zaledwie ok. 25 tysięcy mieszkańców. W tym okresie stawała się dużym ośrodkiem przemysłowym oraz znaczącym węzłem kolejowym. Już w tym czasie część pobliskich wsi została wciągnięta w granice administracyjne miasta, w rezultacie dawna zabudowa wiejska stała się podmiejską. Niektóre z nich rozpadły się, ulegając degradacji z powodu braku remontów bieżących. Jednak nadal na terenach współczesnego miasta można napotkać dawne budynki wiejskie wzniesione w konstrukcji szachulcowej, gdzie jako wypełnienie zastosowano plecionkę wiklinową – drewnianą, obrzuconą pacą, czyli mieszanka ziemi z siewką. Przykładem takiego budynku jest budynek stojący przy ulicy Wrocławskiej 17 (Ryc. 15). W konstrukcji ryglowej wznoszone były również obiekty gospodarcze np. ul. Krzywoustego 17 i szpital przy ul. Wazów 42 (Ryc. 16). Są to budynki parterowe zbudowane z tzw. „fachówki” - muru pruskiego, gdzie wypełnieniem jest cegła, która tworzy fakturę elewacji.

6. KATEGORIA SWOJSKOŚCI I ORYGINALNOŚCI W ARCHITEKTURZE DREWNIANEJ

Dzieła architektury drewnianej w obrębie miasta Zielona Góra od XVII wieku opierają się na tradycji budownictwa w konstrukcji szkieletu drewnianego oraz na stosowaniu rodzimych i zapożyczonych wzorców architektury drewnianej. Wybrane i przedstawione powyżej typy zabytkowych obiektów wykazują oryginalną odrębność terytorialną, rozumianą zgodnie z Arlet J. (Arlet J. 2004, s. 20). Są zatem jedną z postaci swojskiej różnorodności, która przez wieki podlegała unifikacji regionalnej (Pawłowska K. 2001, s.17).

Analizowane w artykule przykłady rozwiązań w kategoriach oryginalności i swojskości, charakterystycznych dla ziemi Lubuskiej (niem. Neumark, Nowa Marchia - prowincja Marchii Brandenburskiej), która obejmuje obszary o skomplikowanej historii i zróżnicowanym dziedzictwie kulturowym,

częściowo wiejskim. Dawne wsie z architekturą szachulcową obecnie zostały włączone w granice administracyjne Zielonej Góry i tworzą przedmieścia z krajobrazem wernakularnym. W artykule architektura wernakularna rozumiana jest zgodnie z Arletem, który definiuje ją jako *właściwą i swojską dla konkretnego obszaru, a która powstała w odpowiedzi na zapotrzebowanie ludności utrzymującej się z rolnictwa i żyjącej na wsi* (Arlet P., s. 13).

Podczas II wojny światowej miasto nie zostało zniszczone. Wraz z nim szczęśliwie ocalało i nie zostało naruszone jego materialne dziedzictwo. Dzięki temu współcześnie możemy podziwiać, badać i obcować z wartością historyczną oryginalnego i rodzimego dziedzictwa materialnego. Po wojnie miasto przeszło pod administrację polską, należąc początkowo do województwa poznańskiego. Dotychczasowych mieszkańców wysiedlono do Niemiec, a ich miejsce zajęli osadnicy polscy. Utworzenie w 1950 roku nowego województwa wcześniej zielonogórskiego, a potem lubuskiego przyspieszyło rozwój miasta, które stało się ważnym ośrodkiem kulturalnym, turystycznym, akademickimi przemysłowym (Historia Zielonej Góry. T.1, 2012).

7. PODSUMOWANIE

Przedstawione i opisane przykłady architektury drewnianej, zwłaszcza ryglowej na kilku wybranych obiektach w Polsce ukazują jej historię jak i bogactwo. Niejednokrotnie w opracowaniach opisywano ich bezcenną wartość dla historii tym samym wpisując ją pod ochronę konserwatorską. Analiza zabudowy miasta Zielonej Góry ukazała posiadanie wielu obiektów o różnych funkcjach gospodarcze, mieszkaniowe których część lub całość jest zdobiona bogato szachulcem. Element czy ów „detal” może stanowić wstęp do ciekawego opracowania myśli będącej wstępem do działania w kierunku ochrony już tak nielicznie występującego szachulca w postaci konstrukcji części budynku np. piętro, lub jako część konstrukcji poddasza. Duża wartość estetyczna krajobrazu, bogactwo architektury lokalnej, przykłady żywej historii architektury to tylko nieliczne dowody na wartość jaką stanowią konstrukcje szachulcowe miasta Zielona Góra.

BIBLIOGRAPHY

- Arlet J. 2004. *Drewniane budownictwo szkieletowe na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin, Wydawnictwo Uczelniane Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie. ISBN: 9788388764585, s. 20.
- Arlet P. 2012. *Architektura wernakularna obszaru Morza Bałtyckiego*. Analogie, różnice, obraz ogólny, Szczecin, Wydawnictwo Uczelniane Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie. ISBN: 9788376631028 8376631020, s. 13.
- Brykowska M.E. 2013. *Nośniki wartości w architekturze zabytkowej*, [w:] *Wartościowanie zabytków architektury*, Warszawa-Lublin, Wydawnictwo: Polski Komitet Narodowy ICOMOS, ISBN: 978-83-934708-5-3, s. 52.
- Buchanec A. J. 1999. *Autentyzm - podstawowa wartość w konserwacji zabytków architektury*, (rozprawa doktorska), Kraków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, s.101.
- Ciesielska I. 2012. *Architektura pierwszej poł. XX wieku w Zielonej Górze. Przyczynek do badań nad problematyką konserwatorską*, Zielona Góra, w: *Lubuskie Materiały Konserwatorskie*, tom 9 (2012).
- Dettloff P. 2006. *Odbudowa i restauracja zabytków w Polsce w latach 1918–1939. Teoria i praktyka*, Kraków, Universitas. ISBN: 83-242-0778-3, ss. 30–31, 328.
- Eckert W. 2011. *Drewniane kościoły województwa lubuskiego. Trwanie architektury gwarancją nieprzemijania ducha*, Kraków, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, w: *Czasopismo Techniczne. Architektura*, R. 108, Z. 14, 4-A1. Kraków_file:///D:/Users/Halina/Downloads/EckertW_DrewnianeKoscioly.pdf. Dostęp: 2020.01.19.
- Frodl W. 1966. *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, T. XIII, MKiS ZMiOZ, Oddział Warszawa.
- Frycz J. 1974. *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795–1918*, Wydawnictwo: PWN, Warszawa, s. 202.

- Historia Zielonej Góry*. 2012. T.1, *Dzieje miasta do końca XVIII wieku*, pod red. Strzyżewskiego W., Zielona Góra, Oficyna Wydawnicza. ISBN: 7705052985.
- Historia Zielonej Góry*. 2020. T.2, *Dzieje miasta do końca XIX i XX wieku*, pod red. Strzyżewskiego W., Zielona Góra, Oficyna Wydawnicza. ISBN: 7705053853.
- Kalinowski L. 1974, *Max Dvořák i jego metoda badań nad sztuką (w stulecie urodzin)*, Warszawa. ss. 17–20. Dostęp poprzez: https://doi.org/10.11588/diglit.57596#0078_2022-01-19.
- Karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa*, Wydawnictwo: Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Biuro Dokumentacji Zabytków w Zielonej Górze przy Lubuskim Wojewódzkim Konserwatorze Zabytków. Zielona Góra.
- Kowalski S. 1987, *Zabytki województwa zielonogórskiego*, Lubuskie Towarzystwo Naukowe, Zielona Góra, Zielona Góra.
- Lubuskie Materiały Konserwatorskie*. 2005-2021. Pod redakcją Bielini-Kopeć B.
- Mapy i plany Zielonej Góry. poprzez <https://polska-org.pl/821448,foto.html>. Dostępna dnia 15.12. 2021.
- Mia. 2014. *Skrzyżowanie Breslauerstrasse z Holzmarktstrasse (dzisiejsze Wrocławska/Drzewna/Kupiecka/Podgórną). Na wprost dom przy Holzmarktstrasse 11*. Archiwum Dolnośląskie: <https://polska-org.pl/4395173,foto.html?idEntity=587995>. Dostępny: 21.01.2022.
- Miłobędzki A., *Historie architektury – dawne i nowe*, [w:] *Sztuka piękna – Architektura*, red. Złowodzki M., Kraków, SKPAP, 1997, s. 144–147.
- Nowakowski C. i Witek M. 2012. *Między słupem i ryglem*, Szczecin, Wydawnictwo: Biuro Dokumentacji Zabytków w Szczecinie. ISBN: 978-83-933448-2-6, s. 7.
- Oryginał, replika, kopia*. 1971, red. Ryszkiewicz A., Warszawa, Wydawnictwo: Desa-Arkady.
- O wartości dzieła sztuki*, 1968, red. Ryszkiewicz A., Warszawa, Wydawnictwo: Desa-Arkady.
- Pawłowska K. 2001. *Idea swojskości miasta*, Kraków, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki. ISBN: 83-7242-201-X, s. 17.
- Peryt-Gierasimczuk I. 1988. *Czas architekturą zapisany*. Wydawnictwo Komitet Ochrony Zabytków Techniki. Zielona Góra.
- Piwocki K. 1970, *Pierwsza nowoczesna teoria sztuki. Poglądy Aloisa Riegla*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 15.
- Riegl A. 1903. *Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung*, Wiedeń; (polskie tłumaczenie wydane w publikacji: *Alois Riegl, Georg Dehio i kult zabytków*, Warszawa 2002, s. 27.
- Rozporządzenie 2011. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. Dz.U. 2011 nr 113 poz. 661 w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem. Dostęp z dnia 2020-01-19 poprzez: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20111130661/O/D20110661.pdf>
- Serwis gminy Zielona Góra*. poprzez <https://archive.ph/20070812041204/http://www.zielona-gora.pl/umzg/index.php?id=185&lng=pl> Dostępna dnia 15.12. 2021.
- Szałygin J., *Dziedzictwo drewnianej architektury w Polsce*, Dział Ewidencji i Rejestru Zabytków, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa, Ochrona Zabytków, nr 1-4 (260-263), Tom LXVI, 2013, s. 283.
- Szmygin B. 2011, *System ochrony zabytków w Polsce – próba diagnozy*, [w:] *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, Wydawca: Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS, Lublin – Warszawa, Wydawnictwo: Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków. ISBN: 978-83-62596-54-6, s. 5.
- Szymańska-Dereń M. 2009. *Kościół zрубowe i szkieletowe województwa Lubuskiego*, Zielona Góra. Wydawnictwo: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Zielonej Górze. ISBN: 978-83-924669-6-3, s. 135, 136, 138.
- Tatarkiewicz W. 1968. *O pojęciu wartości: co historyk filozofii ma do zakomunikowania historii sztuki* [w:] *O wartości dzieła sztuki*, red. Ryszkiewicz, Warszawa, Wydawnictwo: Desa-Arkady, s. 11–24.
- Ustawa 2003. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. z późniejszymi zmianami, Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568. Dostępna dnia 2020-01-19 poprzez <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20031621568>

Weczerka H. 1995. *Stände und Landesherrschaft in Ostmitteleuropa in der frühen Neuzeit*, Marburg, Verlag Herder-Institut. ISBN 3-87969-237-8, s. 166.

Wolff O. 1948. *Historia miasta Grünberg na Dolnym Śląsku od jego powstania do wprowadzenia reformacji*, Grünberg, Verlag Weiss, s. 33.

Witwicki M. T., *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, Warszawa, Ochrona Zabytków, Nr 1, 2007, s. 77.

Zabytki województwa zielonogórskiego 1998. red. Peryt-Gierasimczuk, Zielona Góra, Lubuski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Zielonej Górze, s. 294.

AUTHOR'S NOTE

The author, Halina Rutyna, conducts teaching at the West Pomeranian University of Technology in Szczecin at the Department of Theory of the History of Architecture and Monument Conservation. In his research work, he deals with the issues of historical and contemporary architecture. For years he has been practicing in his own architectural design and monument conservation atelier.

O AUTORZE

Autorka Halina Rutyna prowadzi działalność dydaktyczną na Zachodniopomorskim Uniwersytecie Technologicznym w Szczecinie w Katedrze Teorii Historii Architektury i Konserwacji Zabytków. W pracy naukowej zajmuje się problematyką historycznej i współczesnej architektury. Od lat prowadzi praktykę we własnym atelier projektowania architektury i konserwacji zabytków.

Contact | Kontakt: rutyna@zut.edu.pl